

Іван МОЗГОВИЙ

НАРОДНІ СВЯТА ЯК СИНТЕЗ СВІТОГЛЯДІВ

В статті йде мова про взаємозв'язок язичницьких і християнських мотивів в українських у народних святах і традиціях. Простежується християнський календарний рік з багаточисленними святами, постами, виявами української гостинності й культури застілля.

Ключові слова: християнство, вірування, Пасха, дванадцяте свято, піст, заговини, гріх, традиція, освячення.

Постановка проблеми. За період свого розвитку християнство, при всій його самодостатності, немало чого запозичило від язичництва, хоча з пережитками останнього воно водночас перебувало у стані гострого протиборства [6]. Вже коли Україна-Русь переходила від “паганської” віри до християнства (кінець X ст.), ідоли язичницьких богів були знищені, проте пам'ять про старих богів та давні традиції прямо чи опосередковано до сьогодні зберігається у народних піснях, переказах, назвах урочищ, у народних віруваннях українців.

Помітно це і на прикладі православних свят, які у всій своїй багаточисельності поділяються на декілька груп. “Празники й інші церковні відправи – невичерпне джерело нашої святості та духовного життя” [4, с. 3]. Незважаючи на це, в даних урочистих подіях можна простежити соціально-побутовий, аграрний і природний фундамент, закладений ще з язичницьких часів, хоча з часом він забезпечив досить гармонійний (синтетичний) вияв різних вікових традицій.

Річний цикл язичницьких свят давніх слов'ян було побудовано за сонячно-господарським принципом. Тобто, головні свята приурочувалися до основних положень Сонця: зимового й літнього сонцестояння, весняного й осіннього рівнодення, яким відповідали основні цикли сільськогосподарських робіт. Оскільки й після хрещення Русі ці обставини неминуче грали суттєву роль у життя наших предків, носії нової релігії мусли враховувати цей фактор і сприяти адаптації християнства до давніх звичаїв і традицій мешканців прадавньої України. При цьому кожному регіону України притаманні свої особливості культово-народних дій. Тобто, не інша культура, не інший за змістом культ, а деякі відмінні зовнішні вияви тотожного змісту [1, с. 126]. У цій цілісності помітна “сезонність” виявів, завдяки чому маємо народний (передусім аграрний) календар, що й видно при розгляді православних свят, обрядів і вірувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми досліджувалися як світськими (Воропай О., Кислюк К. В., Колодний А. М.), так і церковними авторами. Васильєва М. А. здійснює комплексне дослідження проблем, пов'язаних із “першою релігійною реформою” (980–

988) князя Володимира, а Зеленина Д. К. досліджує проблему померлих неприродною смертю тощо. Дослідження Виноградової Л. Н. присвячене “нижчій” міфології слов’ян, тобто народним повір’ям про персонажів нечистої сили – русалок, відьом, домовиків. Зачіпаються також проблеми, пов’язані з труднощами ідентифікації демонологічних персонажів і з розробкою методів порівняльного вивчення демонології різних слов’янських народів. При дослідженні цього найважливішого фрагмента народної культури головним для автора залишається факт включеності міфологічних персонажів в усі сфери побутового і обрядового життя традиційного суспільства. Слід відзначити ґрунтовні праці Рибаківа Б. О. в руслі культурно-історичних розвідок. Вони розкривають витoki світобачення українців, простежують періодизацію язичництва: дуалістичний анімізм (культ упирів та берегинь), культ божеств Рода і рожаниць, дружинний культ Перуна, що замінюється християнством; аналізується походження язичних богів, уявлення про світ та керуючих ним силах; розглядаються святилища та поховальні обряди слов’ян. Незважаючи на ці й інші праці з проблем релігійного синкретизму на наших землях, залишається багато малодосліджених аспектів церковного року в православ’ї та його пов’язаності з язичницькими повір’ями.

Мета статті полягає у з’ясуванні взаємозв’язку язичницьких і християнських мотивів в українських у народних святах і традиціях.

* * *

Виклад основного матеріалу. Ще в Русі слов’яни починали рік у березні – спочатку на день весняного рівнодення (20/21 березня – усі дати подаються за православною традицією), а після Хрещення Русі – 1 березня. Його зустрічали, як свято весни, сонця, тепла, очікування нового врожаю. А вже на *Явдох* (14 березня) прилітали ластівки, гнізда яких люди дуже ретельно оберігали. Вважалося, що руйнувати їх – великий гріх. Люди говорили, “яка Явдоха, таке й літо”. Після прийняття християнства напередодні *Великого посту* (він триває 7 тижнів, аж до Пасхи), у останній день Масниць (*масляного тижня*), до чи після весняного рівнодення (20 березня), відзначалася *Прощена неділя*. Тепер кожному було помітно, як пробуджується природа, тож і малі, й дорослі точили сік із клену й берези. А в кінці березня починалася весняна рибалка.

Нарешті, на день *40 святих мучеників* (22 березня) з вирію прилітали жайворонки, і це означало, що весна таки прийшла. У цей день господині пекли 40 кренделів із медом, у вигляді пташок, і роздавали дітям, “щоб птиця водилася”. Дівчата ж варили 40 вареників із сиром і частували ними хлопців, “щоб мороз любисток не побив”.

Назву вже “третьої” зустрічі весни (після Стрітіння і дня Сорока мучеників) одержало в народі дванадцяте свято *Благовіщення* (7 квітня). Вважалося, що в цей день весна остаточно поборює зиму, Бог благословляє землю і відкриває її для сівби – адже, за народними уявленнями, лише після Благовіщення можна було розпочинати польові роботи. Тому “як Благовіщення проведеш, так і весь рік” [5, с. 75]. Раніше “турбувати” землю

вважалося великим гріхом. Напередодні цього свята з вирію прилітали лелеки, що “на крилах приносили весну” та й починали вити гнізда. В Україні ставлення до них завжди було благоговійне, оселя, біля якої поселялися такі птахи, вважалася “обраною”.

У цей день протягом віків існує звичай випускати на волю пташок: “Щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив”. Господар “випускав на волю”, “на сонце” також усіх тварин, виганяв на подвір’я навіть собаку й kota – “щоб чули весну і самі про себе дбали”. Водночас існувало повір’я, що на Благовіщення відкривалася земля і з неї виповзали змії, вужі та інші плазуни. Вважалося, якщо на Благовіщення дівчина знайде квітку первоцвіту, цього літа вона вийде заміж. Пролісок, що відшукувався на Благовіщення, теж віщував щастя. Діти ж у ці дні проводили різні ігри, насамперед із м’ячем, і вже запізно, втомлені, але щасливі поверталися додому. Нарешті пасічники цього дня (а в південніших областях – на *Теплого Олексія*, 30 березня) виставляли на двір вулики з бджолами. В церкві ж святити проскури.

На дванадцятому святі Входу Господнього в Єрусалим (у народі – *Вербна неділя*, яка була за тиждень до Пасхи) відбулося вшанування верби як прадавнього Дерева Життя, що відганяє злих духів. У цей день її гілочки святити в церкві. Згадую, одного разу доля закинула мене на чужину, де я дуже скучав за рідним краєм з його полями й болотами, луками й верболозами, що схилялися над нашими ставками до самої води. І хоча люди на чужині були привітні й толерантні, але у новім краю не давало спокою те, що навколишня природа була “інша” – гарна, та “не наша”! Аж якось я таки побачив там улюблену вербу. Вражений, кинувся до неї й обіймав її як кохану, і сльози туги й радощів потекли по щоках. Після цього я почав збиратися в дорогу – покликав рідний край...

Цілий комплекс традицій існував на *Страсний (Білий) тиждень* (найкращий час для сівби ранніх ярових зернових культур і гороху – “буде колосисте і без бур’янів”), особливо в такі дні, як *Чистий четвер* та *Велика субота* (натомість на *Страсну п’ятницю* – ні), коли відповідно святити проскури, пекли паску й фарбували яйця (крашанки). І, нарешті, наступало найбільше свято року – Пасха або *Великдень*, у якому вже простежується культ предків. “Це найбільший християнський празник – свято перемоги смерті смертю і переведення людини від смерті до життя” [7, с. 69].

Розговлялися освяченим яйцем – символом життєвого зв’язку поколінь. Окрім паски та яєць серед освяченого були смаженина, ковбаса, риба, сир, часник, хрін, сіль, вино та баранчик – символ ягнятка Божого. Існує віра, що покладений у кошик баранчик гарантує прихильність сил природи і оберігає від стихійного лиха. Вже з вечора Великодня за традицією розпочиналися масові народні гуляння, що тривали цілий *Великодній (Світлий) тиждень*; у цей час люди їздили одне до одного в гості, пригощалися святковою трапезою, танцювали, співали хорових пісень, веселилися і раділи життю. У перший день після Великодня (*Обливаний понеділок*) хлопці обливали водою дівчат.

Після цього наступав *Хомин (Провідний) тиждень*, коли в понеділок влаштовували *Проводи* (поминання померлих). А 6 травня відзначався день святого *Юрія*, якого вважали покровителем хліборобів і землеробства.

А на *Весняного Миколая* (22 травня) селяни виганяли на випас коней. Пам'ятається, у нашому золотому дитинстві ми сиділи ночами разом із старшими біля багаття в полі, на півострові-пагорбі “Паляниця”, відганяли гілками верби комарів і під заспокійливе іржання кінського стада слухали дивовижні бувальщини, які оповідали чоловіки.

На 40-й день після Пасхи, у п'ятницю, відзначається дванадцяте свято *Вознесіння* (Ушестя). У цей день удома пекли печиво у вигляді “драбини” чи пироги “з шаблями”, по яких Син Божий має потрапити на небо. Вознесінням закінчувалася “пасхальна” обрядовість і відкривалася обрядовість “троїцька”, коли відбувався перехід до літа. Тепер замість “*Вечорниць*” починалася “*Вулиця*”, яка тривала все літо, аж до Семена.

* * *

Першим чудовим літнім дванадцятим святом є Трійця (на 50-й день після Пасхи) чи по народному – *Зелена неділя*, коли “зустрічалися” два таємничі тижні – Зелений і Троїцький (*Русальний*). Чотири останні дні першого тижня і три перші дні тижня другого носять назву *Зелених свят*. Це традиційне свято слов'ян, яке носило назву *Семик*, було пов'язане з культом рослинності, воно ніби завершувало весну й утверджувало літо. У ці дні хату і сіни встеляли запашним татарським зіллям, що називається аїром. Домівку прикрашали також гілками берези, липи, клену, осики, а також квітами.

У четвер на Русальний тиждень дівчата вили вінки, які разом демонстрували на клечальну суботу. На Троїцьку суботу був звичай поминати самогубців і тих, хто згинув без вісті на далеких дорогах, у чужих невідомих краях. Таких людей в Україні завжди було немало – це козаки, а пізніше вояки – герої визвольних змагань, багато з яких віддали своє життя в боротьбі за честь, волю і славу України. На Русальний тиждень були й “проводи” русалок. Нарешті наступала Зелена неділя, коли здійснювали й хресні ходи до криниць.

У наступний після Троїцького тижня понеділок розпочинається Петрів (Апостольський) піст або *Петрівки*, який через “плавання” свята Трійці щорічно має різну тривалість (у перший його понеділок були *Заговини*).

На час літнього сонцестояння (20/21 червня) слов'яни-язичники святкували день *Купала* (чи Купайла – бога земних радощів). Ще й тепер у багатьох людей свято сонцестояння асоціюється з язичницькими обрядами поклоніння силам природи та духам, зокрема, з поклонінням Сонцю й гаданням. До традицій Купала відносяться такі обряди, як збір цілющих трав, запалювання вогнів, купання або обливання водою, ворожіння, святкове частування тощо. За християнською ж традицією, свято відзначають на 2–3 дні пізніше, у ніч з 23 на 24 червня як Іванів день, День Івана Купала (Хрестителя). Воно назване на честь пророка Івана Предтечі.

У зв'язку з використанням православними церквами, зокрема й в Україні, юліанського календаря, велике християнське свято Різдва Івана

Хрестителя припадає на 7 липня за григоріанським календарем. Отже, з 6 на 7 липня настає незвичайна ніч, коли молодь з вечора запалює багаття й стрибає через нього, кидає вгору факели (що пов'язане з очищувальною силою вогню), а в водоймищі “топлять” Марену. Свято знаменує об'єднання родючої сили води й сонячного світла (звідки і топлення “божества”), що має принести людям гарний урожай. Найбільш заповзяті романтики в цю ніч шукали папоротиного цвіту. На жаль, останній – лише красива легенда, бо папороть таки не цвіте...

Обов'язковою на Купала була спільна вечеря під деревом. Спеціальної їжі у цей день не було, вірніше готували їжу пісну (у піст!) – яєшню, млинці, вареники з товченим конопляним насінням та цибулею.

До великого свята *Петра й Павла* (12 липня) білили хати, оздоблювали рушниками стіни, скрізь начисто прибирали. Вранці в цей день усі йшли до церкви, а повернувшись, розговлялися “мандриками” (пампушками, названими на честь мандрівок апостолів), які пекли з пшенишного тіста, яєць та сиру. Цей день також вважали днем рибалок.

Невдовзі в сільській місцевості розпочиналися жнива і всі городи увінчувалися копами снопів. А потім селяни лаштували тік (нелегка це справа!), і ось гучний стукіт ціпів нісся понад краєм. На другий день серпня відзначалося свято *Іллі* (котрий витіснив бога *Перуна*, день якого у язичників припадав на 20 липня), після чого стартувала косовиця. З Іллею пов'язувалося повір'я про “горобині ночі” з громом і блискавкою. Після цього дітям не радили купатися до наступного року, хоча вони ніяк не реагували на такі рекомендації і продовжували водні “процедури”.

Дуже багато роботи очікувало господарів улітку, проте це не засмучувало юнаків і дівчат: з настанням вечора на вулиці звучала музика, лунали хвацькі пісні, а невтомна молодь змагалася в шалених танцях. Мабуть не випадково немало молодих людей прагнули оженитися між двома постами (Петрівкою і Спасівкою). В наступні дні після весілля гості “циганили” з перевдяганням, причому батьків молодят навіть “купали” у ставку чи іншому водоймищі.

Як продовження Великого посту сприймався Успенський піст (у народі – *Спасівка*), що тривав два тижні, з 14 до 27 серпня (після *Заговин*). Свята цього періоду в народній традиції були пов'язані ще й з аграрним культом. Маються на увазі насамперед три “спаси”. Перший із них, Спас Медовий (“Спас на воді” або *Маковій*), наступав 14 серпня і відзначався у перший день Успенського посту. Він співпадає з відзначенням дня Семи Святих мучеників з роду *Маккавеїв* (166 до н.е.) – звідси й пішла перекинута назва “Маковія”, одного з найшанованіших в Україні свят.

“Медовим” перший Спас називають тому, що вулики до цього часу переважно наповнювалися медом і тільки напередодні пасічники традиційно активізували медозбір. Після освячення “першого” меду в церкві на Маковія можна було розговлятися. Обрядовою їжею цього дня були “шуліки” – пісні коржі на соді, які ламали на шматочки і заливали

свіжовикачаним медом із перетертим маком. На Маковія також готували пісний борщ із грибами.

Цього дня у церкві святили воду, квіти й мак, вірячи, зокрема, що обсіпання свяченим маком перешкоджає проникненню до хліва відьом, а до дому – ходячим покійникам. На Маковія кожен мав букет квітів, у якому обов'язково були присутні великі достиглі голівки маку (наркоманів тоді ще не було!). Такий пишний букет називався “маковійчиком” або “маковійкою” і в ньому могли бути різні городні квіти – чорнобривці, жоржини, айстри, гвоздики, нагідки, барвінок, а також трави (“зілля”): волошки, м'ята, чебрець, любисток, “петрові батого”, полин, деревій, будяк-пристритник, волошка, польова сокирка тощо. Інколи додавали ще й голівку невеликого соняшника, і все це обв'язували червоною стрічкою.

Голівку маку вставляли в окремий букет. Дівки-чарівниці святили ще й мак-видюк (дикий мак), який розглядався як засіб проти чародійства: вважалося, що цим маком треба обсіпати дім, і тоді всі відьомські хитрощі зникнуть. Кожна квітка в букеті мала своє призначення. Так, м'ята мала оберігати сім'ю від усякої напасті й додавати здоров'я; сонях уособлював небесне світило, щоб воно завжди було лагідним і милосердним для людей, тварин і рослин. Після освячення букет квітів та голівку маку клали за образів (ікони) і зберігали протягом усієї зими. Весною мак розсівали по городу, а засушені квіти на Благовіщення влітали в коси дівчатам – “щоб не випадало з голови волосся”.

Вода на свято Маковія вважалася цілющою, тому віруючі намагалися зранку нічого не їсти, аж поки не вип'ють свяченої води. Хворі ж на пропасницю купалися в водоймищі. З часів Русі цей звичай перетворився на хресні ходи до різних водоймищ, озер, ставків. Вода освячувалася, і після цього в ній купалися; купали в цей день і худобу, щоб вона не хворіла. Традиційно саме на Маковія освячували нові колодязі і чистили старі. За переказами, цього дня у 988 князь Володимир хрестив киян. Під час свята при богослужінні відбувалося винесення хреста на середину храму і поклоніння йому, а після літургії – хресний хід до води. Причому, в давнину чоловіки йшли до церкви в козацькому одязі – адже козак в усі часи вважався у нас ідеалом лицарства й порядності. Обрядовою їжею в цей день є “шуліки” – поламани коржі, залиті медовою ситою з розтертим маком. У народі кажуть, що перший Спас – це проводи літа. У ці дні починали відлітати ластівки. Тож “ластівка весну починає і осінь накликає”.

Другий, Яблучний Спас або власне “Спас” (19 серпня), у християнстві офіційно є дванадцятим святом Преображення Господнього. Він означає настання осені і відповідні зміни (“преображення”) в природі. Прийнято вважати, що ночі після цього стають набагато прохолоднішими. На Спаса заведено зривати і освячувати яблука та інші фрукти нового врожаю.

Колись селяни до другого Спаса не їли фруктів із саду, бо це вважалося за великий гріх. Якщо ж усе-таки хто-небудь не втримувався і з'їдав яблуко до свята, відспокутувати цей гріх можна було тільки тим, що сорок днів після Спаса не їли жодного яблука. Існувало повір'я, що “на тому світі” ростуть

срібні дерева з золотими яблуками. Тож “золоте” яблуко давали лише тим дітям, чії батьки дотримувалися звичаю не їсти яблук до другого Спаса.

Другий Спас – це також день поминання померлих родичів. За народними віруваннями, це третій вихід померлих у світ у весняно-літньому сезоні (перший – у Чистий Четвер, другий – на Зелені Свята).

Для господарів свято символізувало фактичне завершення літа. Якщо день був сонячний і безхмарний – осінь мала бути сухою. Кажали, яка погода на Спаса – така буде і Покрова. І хоча у нашому краї в цей час приморозки траплялися як велика рідкість, усе ж наголошували: “Прийшов (другий) Спас, бери рукавиці про запас!”.

На Яблучний Спас у церкві святити не тільки яблука, але й овочі та фрукти. Традиційно українці освячували груші, виноград, сливи, можна було святити також мед, овочі, включаючи огірки, помідори й моркву, картоплю, зерно (жито, ячмінь, горох) і жмут колосся жита й пшениці (обжинки, “Спасову бороду”), прославляючи таким чином різноманітне багатство природи.

Святковою стравою на Спаса були печені яблука. Верхівку яблука з хвостиком відрізали, виймали середину з насінням, клали туди мед або цукор і запікали в печі. Готували пироги з яблучною начинкою, які їли з узваром або грушівником – киселем зі свіжих груш.

По завершенню Спасівки наступало дванадцяте свято Успіння Пресвятої Богородиці (Велика чи *Перша Пречиста*, 28 серпня). Коли “пришла Перша Пречиста, стає дівка речиста” [3, с. 158]. На цей час завершувалися жнива (“третій Спас хліба припас”), хоча польові роботи не закінчувалися, адже після збирання врожаю починався посів озимини (“Перша Пречиста жито засіває”).

Прадавні дохристиянські корені має й третій Спас – інакше *Горіховий* (або Хлібний) *Спас* чи “Спас на полотні”, *Нерукотворний Спас* (29 серпня), бо в цей час достигали лісові горіхи. Закінчувався Успенський піст, тому харчування ставало більш різноманітним. Третій Спас був приурочений до річниці перенесення до Константинополя “Нерукотворного” образу Спасителя, надісланого раніше до міста Едесси. За переказами, Ісус умив обличчя водою і потім обтер рушником, на якому відбився його лик. Цей рушник з нерукотворним зображенням Спасителя зцілив правителя Едесси від смертельної хвороби, що сприяло поширенню там християнства. Згодом із цього зображення Христа написані перші ікони Спаса *Нерукотворного*.

Третій Спас зазвичай вважався напівсвятком, оскільки відзначався на наступний день після важливого свята Успіння Богородиці. За церковною традицією в ці дні освячували горіхи (ліщину, волоські горіхи), хліб і короваї з борошна першого врожаю. Господині заготовляли лікувальну горіхову настоянку: перемички волоських горіхів заливали горілкою і настоювали її у темному місці. Парафіянам не заборонялося класти у свої кошики для освячення також яблука, мед і навіть овочі. За народними спостереженнями, в один і той же рік не могло бути врожаю і на горіхи, і на хліб. А тому урожай горіхів обіцяв хороший урожай хліба на наступний рік.

Також на Третій Спас у багатьох місцях були приурочені обряди, пов'язані з останнім хлібним снопом, тобто завершенням періоду жнив. На свято наші бабусі пекли смачні пироги. В них добавляли гриби, ізюм, мак, горіхи. Тому й називають цей Спас Хлібним. На його відзнаку прийнято було ставити на стіл хліб або іншу випічку з борошна зерна нового врожаю – вважалося, що це принесе здоров'я усім членам родини і достаток будинку. Крім хліба у цей день готують також пироги з грибами і страви з горіхами, якими обов'язково пригощають рідних і близьких.

У давнину говорили: “Перший Спас – на воді стоять; другий Спас – яблука їдять; третій Спас – полотна продають”, тому третій Спас ще називають і “Спасом на полотні”. У цей день прийнято торгувати полотном – попередньо вимочували коноплі, потім прями й білили полотно, розстеляючи його на сонці побіля води. Тому Горіховий Спас був традиційним часом ярмарків і покупок: не можна було вирушати на ярмарок просто так, щоб подивитися. Обов'язково слід було що-небудь купити, аби на майбутній рік не відчувати нестачі в грошах. Особливо цінним вважалося принести з “горіхової” ярмарки полотно. Одяг, зшитий із нього, обіцяв здоров'я малюкові і благополуччя його сім'ї.

На Горіховий Спас, як і на Яблучний, можна було освячувати нові колодязі та інші джерела з питною водою. А ще ходили у баню і парилися там з горіховими віниками. Вважалося, що сила води і горіха робила тіло міцним і захищала його від недоброго ока.

Сваритися на Третього Спаса не можна було, особливо з близькими, чи бажати комусь зла. Вважається, що неприємності, які побажаєш у цей день, повернуться сторицею. Не можна також відмовляти нужденним у їжі. А ще традиційно ділилися святковою випічкою з бідняками.

Кажуть, чим більше в цей день зібрати горіхів, тим більшим буде урожай зернових у наступному році. Якщо на голову падав горіх – до удачі. Знайти два зрощених горіхи – на превелике везіння. Також у давнину дівчати ворожили на майбутнє і кохання. У цей день вони зривали горіхи і визначали, яким буде майбутній рік. Стиглий і солодкий горіх – до великого кохання, недостиглий – до важливої звістки, гнилий – до біди, а гіркий – до проблем у стосунках.

Особливістю цього дня і ще однією ознакою наближення осені є лелеки. Якщо вони відлітали на південь до Горіхового Спаса, то на Покрову очікувався сильний мороз, а весна обіцяла бути сонячною. Якщо ж птахи не поспішали з відльотом – чекали теплу осінь, пізню зиму та прохолодну весну. Грозовий і неспокійний серпень називали провісником довгої і теплої осені.

...Різноманітним у ці дні було літнє дозвілля дітей. Дорослих же очікували основні роботи: як збирання врожаю та сівба на полі, так і сінокіс на болоті, де чаруючий запах трав викликав неймовірне натхнення й зачудованість. А який апетит пробуджувався на природі, коли батьки брали нас як маленьких помічників із собою! Взагалі наші люди були майстрами на всі руки, навіть “ліски” вони плели самостійно і встановлювали їх на межі

своїх огорodів, навколо криниць тощо. І тільки дьогтьярство було заняттям окремих людей, засмальцьованим виглядом яких лякали неслухняних дітей, та ще таким осібним заняттям у давнину було чумакування...

Зрештою, літо спливало й природа готувалася до осінніх роздумів; у цей час багато виробів ремісників і здобутків селян можна було придбати на ярмарках, де чувся ностальгичний спів кобзарів і бандуристів, які вславляли подвиги наших предків.

* * *

З перших днів осені грибники вирушали в забарвлені позолотою сусідні ліси й посадки. Саме на цей час припадало велике свято Усікновення чи *Головосіка* (11 вересня) і строгий піст (у народі цей день називався “Іван Пісний”), коли не можна було їсти круглі овочі й фрукти, навіть борщ, заборонялося співати пісень, танцювати, різати щось ножом, навіть хліб ламають руками. А через три дні (14 вересня) відзначається свято Симеона Стовпника, яке у народному побуті має назву *Семена*. Оскільки в Русі Новий рік у черговий раз переносився – з 1 березня на 1 вересня, Семена, мабуть, уже тоді називали “Літопроводцем”.

У давнину на “Семена” у селянському побуті закінчувалися чи не всі основні торговельні та господарські справи. На “Семена” також закінчувалася “Вулиця” і починалися “Вечорниці”. У цей день ще від княжих часів існував звичай підстригати волосся хлопців і вперше садити їх на коней. Колись у цей час відкривався сезон майстрування ткачів, стельмахів, ковалів, столярів.

Починаючи від “Семена”, завершували копання картоплі, збирали з баштанів дині та кавуни, готували соління. Кури починали менше нестися, тому яйця зберігали про запас, і ціна на них у цей час зростала.

Ніби миттєво наступало дванадцяте свято Різдва Пресвятої Богородиці (*Друга* чи *Мала Пречиста*) (21 вересня). Відзначали його як свято вражаю. У цей день в Україні найчастіше йшли дощі, тому казали: “Друга Пречиста дощем поливає”. Свято майже співпадало з днем осіннього рівнодення (22/23 вересня), після чого починали збирання цибулі.

Наближення осені переривало *Бабине літо* (у нас найчастіше – у кінці вересня – на початку жовтня), у дні якого повсюди літало павутиння, а сонечко пригрівало ніби востаннє. У селянській свідомості Бабине літо було пов’язане з початком жіночих робіт: прядінням, шиттям, плетінням.

Наступним дванадцятим святом було *Здвиження* (27 вересня). Земля в цей час ближче рухається (“двигіться”) до зими, тому на Здвиження був строгий піст і не починали ніякої справи. Вважалося, що у цей день небезпечно ходити до лісу, бо звідусіль виповзають гади. Відтепер наступають холодні дні і більшість птахів вилітає до вирію.

І ось збирання врожаю на полі й огороді зовсім завершувалося, наступало велике свято *Покрови* (14 жовтня), яке асоціювалося, окрім іншого, з весіллями – навіть під “долею” дівчата розуміли шлюб: є цвіт на гілочці – буде весілля, немає – восени доведеться Покрову благати: “Свята мати, Покрівонько, покрій мою голівоньку”.

Потім був Михайлів день або *Михайлове чудо* (21 листопада), коли вшановувався начальник небесних безплотних сил – не випадково в церкві співається: “Величаємо вас, святий архистратиге Божий, архангели і ангели і всі воїнства, херувими і серафими, що прославляють Господа” [8]. У цей день худобу заганяли на зимовий корм. Невдовзі після нього наставали чергові *Заговини* (26 листопада), які вінчали останній день перед 40-денним Різдвяним або Пилиповим постом (*Пилипівкою*). Мисливці в Україні вважали Михайла своїм покровителем. А землю вже покривав легкий сніг...

* * *

Зимовими вечорами у східних районах України, в тому числі на Сумщині, ще на початку ХХ ст. зберігався дивний звичай серед “дівчат-чарівниць” святити воду в ніч проти дванадцятого свята Введення (*Третя Пречиста*, 4 грудня), коли “Пречиста снігом покриває”, тому “коноплі треба потерти до Введення”. Господарі прагнули, щоб першим поріг хати вранці переступив саме хлопець чи чоловік.

У ці дні добрі господарі – а такими у нас завжди була абсолютна більшість людей – дбали не тільки про себе, а про й власну худобу, особливо молодняк, новонароджених особин якого переносили з хліва до хати, де підлога попередньо встигалася соломою; при цьому найбільш цінний крам зберігався в скрині, яка на цей час (або й постійно) перекочувувала в сіни. Що ж стосується теляток, то їх, німечних, тримали в окремому кутку, і періодично носили на рядні в хлів до мами-корови на підгодівлю.

Найулюбленішим святом у нас вважається великий святий Миколай, день якого (*Зимовий Миколай*) відзначається 19 грудня. Миколаю в православ’ї присвячено найбільше храмів. Під час цього веселого народного свята варили пиво та запрошували гостей, переважно родичів і сусідів, та влаштовували аналог спільної складчини з гулянням.

Після Миколиного дня в селах України тепер уже кожного вечора молодь збиралася на вечорниці. Причому, спочатку сходилися дівчата, пізніше з’являлися й хлопці. В будні на вечорницях дівчата, бувало, працювали: пряли починки, шили сорочки або вишивали собі на придане рушники. Хлопці ж залицялися до дівчат, розповідали їм різні бувальщини та небилиці, співали пісень, танцювали – одним словом, заважали працювати. Вечорниці були свого роду клубом сільської молоді, де молоді люди зближались, пізнавали одне одного і, як наслідок, женилися – самостійно, свідомо, без тиску батьків [2, с. 32] (як це було в Московії). Причому, вечорницями вважалися дійства, коли дівчата і хлопці йшли додому опівночі, “з першими півнями”; якщо ж вони, бувало, засиджувалися до третіх півнів, то це вже були досвітки.

Сьогодні у нас чи не основним святом став *Новий рік*, бо його відзначають усі без винятку. Цікаво те, що в Україні його святкують 1 січня вже з 1362 року (а не з 1700, як часом помилково стверджується, – насправді так сталося в Московщині). Проте свято Нового року не має якоїсь сакральної духовності й глибини. Тож одним із найурочистіших свят,

коли Бог щедро наповнює радістю душі, залишилося Різдво, хоча совєцька влада всіляко намагалася його заборонити.

Під час різдвяних дійств, які відкривав *Святий вечір* (6 січня), кожен член родини виконував свою роль. Так, незадовго до Різдва господині зазвичай підмазували хати, прали фіранки і рушники. Оскільки Свят-вечір припадав на останній день Пилипового посту, зранку господиня запалювала 12 полін і готувала на них 12 знаменитих пісних “страв”: *перша (багата) кутя* з товченої пшениці, узвар, голубці з пшоном, варена квасоля, варений горох, смажена (свіжа) капуста, заливна риба, вареники, коржі з маком, варена картопля, гречана каша з конопляним молоком, смажені (тушковані) гриби з цибулею. Це була така смакота – і все без м’яса, молока, яєць і жиру!

Головну страву – кутю – робили як правило “багатою”, вона вважалася основною обрядовою їжею, а тому з нею було пов’язано чимало обрядодій. У нас її традиційно готували з пшеничних або ячмінних зерен, які перед тим вимочували у воді, товкли в ступі, сушили і знову товкли, щоб остаточно звільнити від луски. Після її приготування, вийнявши горщик, дивилися: якщо зерна піднялися через вінчик – то на добробут, а запали – на лихе передвістя. До звареного збіжжя додавали меду, але пам’ятали відоме народне прислів’я: “Не передай куті меду”. Усе це розмішували з узваром.

Протягом свят кутя неодмінно мала стояти у новому горщику на покуті. Тож напередодні батько виплітав нові вовняні рукавички, які одягав наймолодший у сім’ї хлопчик; він брав горщика і, несучи його, говорив: “Несу кутю на покутю, на зелене сіно, щоб бджоли (курчата) сіли”. Покуть (“червоний кут”), де тримали кубельце з кутею та узваром, у народі ще називали “яслами”.

Після приготування вечері накривався стіл: по його кутках господарі клали часник, печиво-“голубків”, ставили зайву миску для подорожнього. Глава родини заносив до хати “дідуха” (“дідівського духа”) – у нашій місцевості це зазвичай був малий сніп соломи, який встановлювали на покуті, під іконами. Потім господар брав хліб із медом і обходив усе господарство: напував коня, корову, свиней, овець, навіть собаку. А вже з кутею йшов надвір кликати мороза, примовляючи: “Морозе, морозе, йди до нас кутю їсти. Не хочеш їти, тоді не ходи на жито, пшеницю та всяку пашницю”.

Як тільки на небосхилі з’являлася перша передвечірня зірка, всією родиною сідали за багатий стіл. Першим, як і годиться, займав місце господар, а за ним інші члени родини. Під час святкової вечері намагалися не виходити з-за столу, розмовляли тихцем. Вставши, глава сімейства пропонував пом’янути покійників і запросити їх на Свят-вечір. Адже в Україні шанували як славу померлих, так і перспективу молодят, тому похоронні, весільні й хрещальні дійства набували релігійного освячення.

Вважалося, що саме у Свят-вечір близькі й далекі члени родини мають прийти до оселі, тож для них звільняли місця на лавах, ліжках, стільчиках, ставили страви і клали ложки. Слідом за господарем присутні виголошували

молитву. Слова були звернені до тих, хто заблукав у лісі, втопився у водоймищі чи не повернувся з далекої дороги. А вже потім вечеряли...

Після вечері діти мали віднести обрядову їжу своїм хрещеним. Матері клали на тарілку “книш” (декоративно приготовлену паляницю з тонкого помелу) чи калачі, іноді цукерки, і діти, зайшовши до хати, казали: “Добрий вечір! Мама і тато прислали вам хліб, сіль і вечерю...”. Хрещені забирали принесену вечерю і взамін давали свою; натомість дітей обдаровували цукерками чи грішми. Якщо хтось за вечерею випадково чхнув, що вважалося доброю прикметою, то господар символічно “дарував” шмат землі чи якусь тварину, а коли “подавився”, то це віщувало сумну звістку.

У цей вечір на Сумщині, як і в інших регіонах України, ворожили чи вдавалися до заклинань, і ці дійства були досить поетичними. Так, хлопець, який не хотів, щоб до його дівчини засилали сватів інші парубки, йшов увечері до млина, брав три скіпки (тонкі тріски сухого дерева) зі шлюзів, які перетинали потік, загортав їх у ганчірку і таємно втикав у одвірок нареченої, приказуючи, аби вона “не пускала сватів, окрім моїх”. Дівчата у свою чергу йшли до прорубу, роздягалися і, окропившись водою, нашіптували про бажання побачити “сватів”. Удома розплітали волосся, брали в руки хліб і, тричі обійшовши оселю, дивилися у вікно, де мала показатися “доля”.

На дванадцяте свято *Різдва* (7 січня) у нас із самого раннього рання (в інших місцях – ізвечора) традиційний галас колядувальників здіймали дітлахи. У *колядках* відчувався відгук дійств колишнього дохристиянського свята *Коляди* в ніч на 25 грудня (на честь народження Сонця), яке відзначалося невдовзі після дня зимового сонцестояння (21/22 грудня). На Різдво, таку собі “другу пасху”, вірніше на “м’ясниці”, уже дозволялося їсти все м’ясне (печеню – смажене поросся, ковбаси, часом гуску, курку, утку, баранину), млинці з салом, пиріжки, вареники з сиром, пряники...

Під час різдвяних свят не прийнято було палити. Навіть люди похилого віку, які курили люльки, закидали їх на деякий час подалі. Це було пов’язане з тим, що вся хата була встелена сіном – нагадуванням про те, що Христос народився в яслах, тож зайвий вогонь міг бути небезпечним. У ці дні також не в’язали і не шили.

Від Різдва до Водохреща тривають *Святки*. У ці дні заборонялася гра в карти (так можна “Христа програти!”), але діти часом не реагували на заборону. Так, у *Щедрий вечір* – на свято *Меланок* (13 січня), коли на столі стояла велика миска з пирогами (млинцями) або варениками, попід вікнами *щедрували* переважно гурти хлопців і лише зрідка дівчата (щедрівки, на відміну від колядок, були в основному світськими піснеспівами). І тільки перевдягнені парубки зі співами й танцями водили ватагою “козу”.

У цей вечір готувалася *друга (щедра) кутя*, заправлена смальцем. На цей раз до пісних страв додавалося також скромне (пироги з м’ясом, гречані млинці, смажені на свинячому смальці, книші, ковбаси, вареники, бублики тощо). Рано вранці 14 січня, на свято *Василя* (на велике, але малопоширене в нас свято *Найменування Господнього*, і на Новий церковний рік), проходили *засівання* – засівали лише хлопці. Зерно пшениці, жита, ячменю, вівса (рідше

– гороху) щедро сипали на підлогу, ліжка, закутки, і його кілька днів не вимітали, аби благополуччя прижилося в оселі.

На другий Святий вечір чи Водохресний святвечір (18 січня) був строгий піст і, відповідно, *третя (голодна) кутя*. Тому на вечерю подавали тільки пісні страви: смажену рибу та приготовлені з замішаного тіста вареники з капустою і гречані млинці на олії, а також кутю з узваром. Останні є ніби символом смерті Христа, тому при поминках обов'язково готують цю страву, яку інколи називають *четвертою (чорною) кутею*.

На дванадцяте свято *Водохрещя* чи Богоявлення (19 січня), що раніше відзначалося одночасно з Різдвом і було пов'язане з давнім культом води, у містах і селах, де була церква, святити воду. Вважалося, що в цей день, з опівночі до опівночі, вода набувала цілющих властивостей і зберігала їх протягом року.

І до сьогодні освячену на Водохрещя воду в народі вважають своєрідним спасінням від багатьох недуг. Її дають пити тяжко хворим, нею освячують храми, домівки і тварин. Залишається загадкою той факт, що вода з Водохрещя не псується, не має запаху і може зберігатися протягом року. Дехто стверджує, що цьому сприяє срібло від хреста, який священник занурює у воду під час обряду. Насправді ж у воду не завжди занурюють срібний хрест, нерідко використовують хрест із будь-якого іншого металу чи навіть із дерева, а вода все одно не псується... Цілий тиждень після Хрещення не прали білизну, щоб по ній нечиста сила не попала в воду.

Наближення кінця зими символізувало дванадцяте свято *Стрітення* (15 лютого), адже в цей день “зима весну зустрічає”. Стрітенською водою кропили й напували худобу, благословляли тих, хто вирушав у дорогу.

Останній тиждень перед Великим постом називався *Масницями* (Сирний тиждень із *Заговинами* в неділю, в Росії – “масляная”), які були пов'язані з культом сонця. Це популярне народне свято теж дійшло до нас іще з язичницьких часів. І хоча церква додала Масниці у свій календар, але в них залишилися народні побутові риси. На Масниці готували вареники з сиром і сметаною, пиріжки з сиром, зустрічали весну і прагнули до злагоди. Улюбленою стравою були холодці зі свинячих ніжок (“*Ніжкові заговини*”), дозволялося їсти рибу.

Протягом масниць у нашому краї часом ще й сьогодні проводяться різноманітні обряди, гостини, гуляння. А в давнину молодь влаштовувала вечорниці у *Складчину* (складалися харчами й грошима), де під час гулянь у супроводі музик тим парубкам і дівчатам, які не поженилися у попередні масниці (вірніше, у період від Водохрещя до масниць, коли найчастіше засилали сватів і відбувалися весілля), прив'язували “для науки” дерев'яні “колодки”. Щоб відкупитися від молодіжної громади, “винуватці” ставили її представникам могорич. Складчини проводили чотири рази на рік (на заговини перед Пилипівкою і Великим постом, на третій день Різдва, на Великдень). Під час Великого посту вони припинялися.

Ось так фактично відбувалися проводи зими і перша зустріч весни, з настанням якої все розпочиналося по-новому...

Висновки. Низка улюблених українських народних свят засвідчує, що вони пов'язані з православ'ям, але мають витoki у традиціях язичницької доби. Вивчаючи ці дійства, прилучаючись до них, ми переконуємося, що українці є європейським народом із розвинутим світорозумінням і багатою фантазією, успішним виробництвом (що “не дозволяло” голодувати!) і потужною соціальною активністю, народом, який шанує себе і поважає інших¹.

Література

1. Васюрина А. А. Культура Западной Слобожанщины в поисках самобытности : современные измерения // Культурология в контексте гуманитарного знания : в 3 ч. – Курск : Курск. гос. ун-т, 2013. – Ч. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [\[PDF\] з домену sumdu.edu.ua](#)
2. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис : у 2 т. – Мюнхен : Українське вид-во, 1958. – Т. 1. – 308 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис : у 2 т. – Мюнхен : Українське вид-во, 1958. – Т. 2. – 289 с.
4. Короткі відомості про свята Православної церкви / укл. протоієрей Кислашко О., ієрей Кислашко Я. – К. : УПЦ КП, 1992. – 112 с.
5. Матвєєва Н., Голобородько А. Святі й свята України. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1995. – 239 с.
6. Мозговий І. Еволюція християнства (III – I пол. VI ст. н.е.) : античні писемні джерела. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2015. – 572 с. – Режим доступу : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/50534>
7. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. – 106 с.
8. Православний церковний календар на 2015 рік. – К. : Вид. відділ УПЦ КП, 2014. – 216 с.

Отримано 10.05.2018

Summary

Mozgovyi Ivan. Folk festivals as a synthesis of worldviews.

The article deals with the interconnection of pagan and Christian motifs in Ukrainian in public holidays and traditions. Traces the Christian calendar year with numerous holidays, posts, manifestations of Ukrainian hospitality and culture of the feast.

Keywords: *Christianity, beliefs, Easter, twenty holidays, fasting, zeal, sin, tradition, sanctification.*

¹ У статті використані спогади старожилів, які мешкали на Сумщині, а також результати ранніх спостережень автора за народними звичаями, участю у їх відзначенні свят.